

О. М. БОГУШ
(Львів, Україна)

СУФІКСАЛЬНИЙ СПОСІБ ТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ АСТРОНОМІЧНИХ ТЕРМІНІВ КІНЦЯ ХІХ – ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХХ СТОЛІТЬ

Розглянуто українські астрономічні терміни, утворені суфіксальним способом морфологічного творення, що є одним із найперспективніших для подальшої розбудови астрономічної терміносистеми. На матеріалі українських астрономічних термінів кінця ХІХ – першої третини ХХ ст. проаналізовано моделі їх суфіксації.

Ключові слова: українська астрономічна термінологія, астрономічний термін, словотвір, суфіксація, словотвірна модель.

Термінологічні системи різних наук в останні десятиліття стали об'єктом всебічного зацікавлення й наукового дослідження українських мовознавців. Науковці порушують й активно досліджують найрізноманітніші питання термінології. Зацікавлення викликають словотвірні особливості термінів різних галузей знань. Словотвір окремих терміносистем в українському термінознавстві досліджували Л. В. Козак (електротехнічна) [4], Л. М. Костенко (термінологія садівництва) [5], І. М. Кочан (радіотехнічна) [6], З. Й. Куньч (риторична) [7], Г. В. Наконечна (хімічна) [9], Н. І. Овчаренко (мінералогічна) [10], І. Р. Процик (фізична) [13] тощо.

На жаль, словотвірний аспект української астрономічної термінології ще не вивчений всебічно. Особливо потребує детального опрацювання морфологічний спосіб термінотворення досліджуваної термінології, що не була предметом наукового аналізу, а тому й зумовлює актуальність теми.

В українській астрономічній терміносистемі велику частку становлять однослівні терміни, утворені суфіксальним способом, що дає цікавий матеріал для дослідження закономірностей їх творення та виявлення продуктивних суфіксів у таких найменуваннях. Тому метою цієї розвідки є аналіз суфіксального способу творення українських астрономічних термінів кінця ХІХ – першої третини ХХ ст., опис продуктивних моделей такого термінотворення.

“Процес термінотворення, – як зазначає З. Куньч, – це особливий різновид словотвірної процедури, який відрізняється від звичайного словотвору переважанням певних компонентів (терміноелементів) і/або композиційних моделей” [7, с. 118]. Для створення нового слова можуть бути використані різні мовні засоби, тому “вибір оптимального способу номінації – складний, він визначається об'єктивними й суб'єктивними моментами, зовнішніми й внутрішніми факторами” [11, с. 160–161].

Суфіксальний спосіб, суть якого полягає у з'єднанні суфікса з кореневою або похідною основою, є одним із найпоширеніших у термінному словотворенні. “Присутність у слові суфікса сигналізує про наявність у

© О. М. БОГУШ, 2015

нього певного узагальненого значення, вираженого в спеціальній формі, за яким це слово потрапляє до певного лексико-граматичного класу слів (частини мови) і здатне виконувати в реченні певну синтаксичну роль” [3, с. 31]. За суфіксального способу термінотворення використовують кілька словотвірних моделей різної продуктивності. “Під словотвірною моделлю розуміємо схему творення слів (твірна основа (або слово) + словотвірний засіб) у межах того самого словотвірного типу, яка не впливає на їхню словотвірну семантику, але має різні морфонологічні ознаки” [8, с. 193].

Серед дериватів, утворених додаванням до твірної основи суфіксових формантів, найчисленнішу групу становлять іменники, що “пояснюється найбільшою кількістю іменникових суфіксів в українській мові” [1, с. 117].

Астрономічні терміни-іменники кінця ХІХ – першої третини ХХ ст., зафіксовані у четвертій частині словника В. Левицького “Матеріали до фізичної термінології”, що мала назву “Акустика і оптика. Астрономія і космографія” (АОАК), та третій частині словника математичної термінології Ф. Калиновича та Г. Холодного “Астрономічна термінологія й номенклатура” (АТН), утворено за такими моделями:

1. Основа дієслова + суфікс **-ни(я)**. За цією моделлю утворено іменники середнього роду на позначення опредметнених дій, станів, процесів. Крім морфа **-ни(я)**, використовують аломорфи **-ен(є)**, **-ени(я)**, **-іни(я)**, **-яни(я)**. Суфікс додають до твірних дієслівних основ:

1) із суфіксами **-ува**, **-овува**, напр.: *вирівнювати* – *вирівнювання*, *зрівноважувати* – *зрівноважування*, *зрівнювати* – *зрівнювання*, *націлювати* – *націлювання*, *осередкувати* – *осередкування*, *південникувати* – *південникування*, *спрямовувати* – *спрямовування*;

2) із суфіксом **-а**, напр.: *вирівняти* – *вирівняння*, *загасати* – *загасання*, *заламати* – *заламання*, *залучати* – *залучання*, *заступати* – *заступання*, *згасати* – *згасання*, *зображати (зобразити)* – *зображення*, *обдимати* – *обдимання*, *осяяти* – *осяяння*, *помічати* – *помічене**, *представляти* – *представлення*, *протистояти* – *протистояння*, *розв’язати* – *розв’язання*, *установити* – *установлення*;

3) із суфіксом **-и**, напр.: *випередити* – *випередження*, *виставити* – *виставлення*, *відступити* – *відступлення*, *відтворити* – *відтворення*, *заломити* – *заломлення*, *запалити* – *запалення*, *затъмити* – *затъміння*, *зблизити* – *зближення*, *злучити* – *злучення*, *зорити* – *зорення*, *зрівноважити* – *зрівноваження*, *кружити* – *круження*, *мінитися* – *мінення*, *наклонити* – *наклонення*, *обробити* – *оброблення*, *осадити* – *осадження*, *переінакшити* – *переінакшення*, *підносити* – *піднесення*, *протиставити* – *протиставлення*, *проходити* – *проходження*, *сплющити* – *сплющення*;

4) із суфіксом **-і**, напр.: *ваготіти* – *ваготіння*, *стемніти* – *стемніння*, *тяготіти* – *тяготіння*.

Значно рідше формант **-ни(я)** приєднують до гібридних твірних основ, напр.: *візувати* – *візування*, *монтувати* – *монтування*, *нівелювати* – *нівелювання*, *редукувати* – *редукування*, *центрувати* – *центрування*.

В українській астрономічній терміносистемі розрізняють види віддієслівних іменників на позначення тривалих (постійних) і нетривалих дій та процесів (на відміну від російської), напр.: *вирівняти* – *вирівняння*, *вирівнювати* – *ви-*

рівнювання, зрівноважити – зрівноваження, зрівноважувати – зрівноважування. Використання таких термінів допомагає диференціювати значення процесу та результату дії, що особливо важливо для досліджуваної термінології.

Отже, деривати з суфіксами **-ен(є)**, **-єни(я)**, **-їни(я)** утворено від дієслів доконаного та недоконаного виду. Загалом суфікс **-ни(я)** в українській астрономічній термінології кінця ХІХ – першої третини ХХ ст. дуже продуктивний і має великі можливості для творення нових дериватів віддієслівних основ.

2. Основа дієслова + суфікс **-ник**. Суфікс **-ник** використовується для творення термінів зі значенням виконавця певної дії, названої дієсловом, або назви предметів, за допомогою яких виконується дія, напр.: *вираховувати – вирахівник, знаходити – знахідник, маяти – маятник, спостерігати – спостережник*.

3. Основа дієслова + суфікс **-ач**. Суфікс **-ач** вживається для творення термінів на позначення небесних об'єктів, наприклад, *світати – світач* (те саме, що світило – “небесне тіло, яке випромінює світло” – СУМ, ІХ, с. 88), а також на позначення осіб – виконавців певних дій, напр.: *обчислювати – обчислювач, спостерігати – спостерігач, шукати – шукач*.

4. Основа дієслова + суфікс **-к(а)**. Непродуктивний суфікс **-к(а)** використано для утворення терміна, що позначає опредметнену дію, напр.: *помилитися – помилка*.

5. Основа дієслова + суфікс **-ок**. За допомогою суфікса **-ок** утворюються терміни-іменники чоловічого роду, які є назвами предметів, що виконують дію чи призначені для її виконання, напр.: *важити – важок, висіти – висок*.

6. Основа дієслова + суфікс **-л(о)**. За цією непродуктивною моделлю утворено назви носіїв процесуальних ознак, напр.: *світити – світило*.

7. Основа дієслова + суфікс **-ун**. Малопродуктивний суфікс **-ун** використано для утворення термінів на позначення носіїв певних процесуальних ознак, напр.: *бігати – бігун, хитати – хитун*.

8. Основа дієслова + суфікс **-ень**. Терміни з суфіксом **-ень** утворені за малопродуктивною моделлю і вказують на предмет, що виконує дію, напр.: *виступати – виступень, лежати – лежень*.

9. Основа прикметника + суфікс **-ість**. За допомогою суфікса **-ість** від прикметникових основ утворюються іменники жіночого роду для вираження ознаки або властивості чого-небудь, напр.: *відосередній – відосередність, кулистий – кулистість, позаосередковий – позаосередковість, позаосередній – позаосередність*.

Суфікс **-ість** у невеликій кількості астрономічних термінів приєднується до гібридних основ, напр.: *ексцентричний – ексцентричність, еліптичний – еліптичність, люмінозний – люмінозність, нецентровий – нецентровість, позацентровий – позацентровість, сферичний – сферичність*.

10. Основа прикметника + суфікс **-ик, -ник**, напр.: *зворотний – зворотник, новий – новик, повітряний – повітрянник, поземний – поземник*,

* Збережено правопис авторів, зафіксований у друкованих джерелах кінця ХІХ – першої третини ХХ ст.

рівний – рівник, рівнобіжний – рівнобіжник, рівноденний – рівноденник, рівнолежний – рівнолежник, секундний – секундник. Іменники з суфіксами **-ик**, **-ник** мають значення предметів, пристроїв, що виконують певну дію чи за допомогою яких ця дія відбувається. За допомогою суфікса **-ик** також утворено іменники, що пов'язані з фазами місяця, напр.: *молодий – молодик, старий – старик.*

11. Основа прикметника + суфікс **-иц(я)**, напр.: *годинний – годинниця, зірний – зірниця, націльний – націльниця, обіговий – обіжниця, поземний – поземниця, прямий – прямниця, пужний – пужниця, секундний – секундниця, спрямований – спрямовниця, стрімкий – стрімниця, хвилинний – хвилинниця.* Іменники, утворені за цією моделлю, є назвами конкретних предметів, об'єктів, наприклад: *зірниця – “те саме, що зірка”* (СУМ, III, с. 577); *стрімниця – “те саме, що висок – прилад, що складається зі шнурка та підвішеного до нього тягарця і використовується для вимірювання вертикальності положення”* (СУМ, I, с. 492).

Інші словотвірні суфікси, виділені в астрономічних термінах, непродуктивні, напр.: **-ак** (*новак*), **-ець** (*видець*), **-тт(я)** (*випнуття*).

Окрему групу серед українських астрономічних термінів кінця ХІХ – першої третини ХХ ст. становлять деривати, утворені нульовою суфіксацією. В. О. Горпинич нульову суфіксацію розуміє як “утворення похідних слів за допомогою нульових суфіксів із нульовим закінченням (його називають безсуфіксним, регресивним, усіченням, десуфіксацією, фонетичним способом). Сутність цього способу полягає в тому, що твірне слово усікається, і до усіченої частини додається нульовий суфікс із нульовим закінченням” [1, с. 117].

Деривати з нульовим суфіксом в українській астрономічній термінології досліджуваного періоду є іменниками чоловічого та жіночого роду і мають основне словотвірне значення опредметненої дії. Високий ступінь продуктивності цього різновиду суфіксального способу творення в термінології зумовлений короткістю форми й точністю значення утворених дериватів. “Іменники з нульовим суфіксом, які вказують на процес, дію, успішно конкурують із віддієслівними суфіксальними утвореннями на **-ни(я)**, **-тт(я)**, **-к(а)**, які теж мають значення опредметненої дії, проте за дериватами з нульовою суфіксальною морфемою частіше закріплене значення результату дії” [12, с. 465].

Терміни з матеріально невираженим суфіксом в українській астрономічній термінології утворено від дієслівних основ – префіксових і безпрефіксових, у яких усічені кінцеві морфемні заступає нульовий суфікс. Серед них можна виділити дві групи:

1) іменники чоловічого роду, що називають явища і процеси, напр.: *випереджати – виперед, відпливати – відплив, відчитати – відчит, вступити – вступ, заломлювати – залім, запалити – запал, зіткнутися (стикатися) – зтик, наводити – навід, націлити – націл, обдимати – обдим, обертати – оберт, обробляти – обріб, переходити – перехід, повісити – повіс, припливати – приплив, проводити – провід, прокладати – проклад, простягати – простяг, розбивати – розбив, укладати – уклад, упрягати – упряг, ущербляти – ущерб;*

2) іменники чоловічого роду, що позначають одноразову дію, напр.: *відхилити* – *відхил*, *притягати* – *притяг*, *смеркати* – *смерк*, *стискати* – *стиск*.

Менш продуктивні деривати жіночого роду з нульовим суфіксом. Це назви дій, станів, напр.: *виставляти* – *вистава*, *залучати* – *залука*, *затемнити* – *затьма*, *злучати* – *злука*, *мінитися* – *міна*, *наставляти* – *настава*, *повнити* – *повня*, *сполучувати (сполучати)* – *сполука*, *щербити* – *щерба*.

Нульова суфіксація в астрономічній термінології малопродуктивна. Серед термінів зафіксовано іменники чоловічого та жіночого роду, утворені від дієслівних основ. Більшість термінів, що постали внаслідок нульової суфіксації, мотивовані префіксальними утвореннями.

Суфіксальний спосіб продуктивний не лише у творенні термінів-іменників, а й прикметників за такими моделями:

1. Основа іменника + суфікс **-н(ий)**. За цією моделлю утворюються терміни-прикметники з конкретно-предметними, просторовими значеннями, напр.: *виперед* – *випередний*, *година* – *годинний*, *досвіт* – *досвітний*, *заколот* – *заколотний*, *захід* – *західний*, *мряковина* – *мряковинний*, *ніч* – *нічний*, *південь* – *південний*, *північ* – *північний*, *секунда* – *секундний*, *сутінь* – *сутінний*, *хвилина* – *хвилинний*, *широта* – *широтний*.

Суфікс **-н(ий)** поєднується і з чужомовними основами, напр.: *аберація* – *абераційний*, *азимут* – *азимутний*, *апсида* – *апсидний*, *арміляр* – *армілярний*, *астрофізика* – *астрофізичний*, *гравітація* – *гравітаційний*, *екваторіал* – *екваторіальний*, *екліптика* – *екліптичний*, *колімація* – *колімаційний*, *комета* – *кометний*, *кульмінація* – *кульмінаційний*, *лібрація* – *лібраційний*, *меридіан* – *меридіанний*, *метеорит* – *метеоритний*, *мряковина* – *мряковинний*, *надир* – *надирний*, *нівеляція* – *нівеляційний*, *нутація* – *нутаційний*, *орбіта* – *орбітний*, *пасаж* – *пасажний*, *пертурбація* – *пертурбаційний*, *планета* – *планетний*, *прецесія* – *прецесійний*, *спектромір* – *спектромірний*, *хромосфера* – *хромосферний*. Прикметники, утворені за допомогою суфікса **-н(ий)**, зберігають значення, виражене основою іменника.

Суфікс **-ичн(ий)**, **-ічн(ий)**, який утворився внаслідок перерозкладу, приєднується до чужомовних основ і вказує на відношення до чогось.

2. Основа іменника + суфікс **-ичн(-ічн)**, напр.: *астрологія* – *астрологічний*, *астролябія (астролябій)* – *астролябічний*, *астрономія* – *астрономічний*, *астроспектрографія* – *астроспектрографічний*, *астроспектроскопія* – *астроспектроскопічний*, *болометр* – *болометрничний*, *галактика* – *галактичний*, *геліограф* – *геліографічний*, *геліометр* – *геліометричний*, *геліоскоп* – *геліоскопічний*, *геодез* – *геодезичний*, *дракон* – *драконічний*, *епіцикл* – *епіциклічний*, *картографія* – *картографічний*, *кометографія* – *кометографічний*, *космогонія* – *космогонічний*, *космос* – *космічний*, *спектрогеліограф* – *спектрогеліографічний*, *спектрогеліоскоп* – *спектрогеліоскопічний*, *спектрограф* – *спектрографічний*, *спектрометр* – *спектрометричний*, *хронометр* – *хронометричний*. Суфікс **-ичн(-ічн)** приєднується до чужомовних іменникових основ і вказує на відношення до чогось.

3. Основа іменника + суфікс **-ов(-ев)**, напр.: *база* – *базовий*, *бігун* – *бігуновий*, *вершок* – *вершковий*, *виступень* – *виступневий*, *вік* – *віковий*, *градус* – *градусовий*, *доба* – *добовий*, *затьма* – *затьмовий*, *зоря* – *зоревий*,

місяць — місяцевий, обіг — обіговий, основа — основовий, перехід — переходовий, південник — південниковий, притінок — притінковий, промінь — променевий, протуберанца — протуберанцовий, рівник — рівниковий, світ — світовий, смуга — смуговий, ступінь — ступеневий, сутки — сутковий, тяжіння — тяжінневий. Аналізовані суфікси поєднуються як із власномовними, так і з чужомовними основами, утворюючи якісні та відносні терміни-прикметники.

4. Основа іменника + суфікс *-альн(ий)*. Малопродуктивний суфікс *-альн(ий)* приєднується до іменникових основ іншомовного походження і вказує на певні відношення, напр.: *корона — корональний, зеніт — зенітальний*.

В українській астрономічній термінології кінця XIX — першої третини XX ст. зафіксовано також дублетні форми, коли до однієї твірної основи додано різні суфікси, напр.: *дракон — драконовий, драконічний; зеніт — зенітний, зенітовий; зодіак — зодіаковий, зодіакальний; метеор — метеорний, метеоровий; ранок — ранковий, ранішній; рік — річний, роковий; сидерит — сидеричний, сидеральний; сонце — сонцевий, соняшний; телескоп — телескопний, телескопічний*. “Суфікси, що поєднуються із твірними основами тієї самої частиномовної належності і виражають спільне словотвірне значення, вважаються синонімічними” [2, с. 12].

Отже, на етапі становлення української астрономічної термінології суфіксовий спосіб виявляє високу продуктивність і є одним із основних шляхів поповнення астрономічної терміносистеми. Приєднуючись до іменникових, прикметникових та дієслівних основ, суфікси утворюють слова на позначення різноманітних понять астрономії. Особливо високу продуктивність в українській астрономічній термінології виявляють суфікси, за допомогою яких утворюються іменники, що є назвами дій, процесів, станів та терміни-прикметники з конкретно-предметними, просторовими значеннями. Більшість термінів, що утворилися в українській астрономічній термінології наприкінці XIX — на початку XX ст. за допомогою суфіксового способу, функціують у ній і до сьогодні. Досліджуваний матеріал, на нашу думку, сприятиме систематизації, стандартизації та уніфікації української астрономічної терміносистеми.

1. *Горпинич В. О.* Будова слова і словотвір / В. О. Горпинич. — К. : Радянська школа, 1977. — 118 с.
2. *Горпинич В. О.* Сучасна українська літературна мова: Морфеміка. Словотвір. Морфонологія / В. О. Горпинич. — К. : Вища школа, 1999. — 117 с.
3. *Карпіловська Є. А.* Суфіксальна підсистема сучасної української літературної мови: будова та реалізація : монографія / Є. А. Карпіловська. — К. : Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, 1999. — 297 с.
4. *Козак Л. В.* Українська електротехнічна термінологія (словотвірний аспект) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 “Українська мова” / Л. В. Козак. — К., 2002. — 19 с.
5. *Костенко Л. М.* Лексико-семантична та словотвірна структура української термінології садівництва : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 “Українська мова” / Л. М. Костенко. — Запоріжжя, 2005. — 24 с.
6. *Кочан И. Н.* Именное словообразование в системе технической терминологии (на материале радиомеханики) : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. філол. наук : спец. 10.02.02 “Украинский язык” / И. Н. Кочан. — К., 1987. — 17 с.

7. *Куньч З.* Українська риторична термінологія: історія і сучасність / З. Куньч. — Львів : Вид-во Львів. нац. ун-ту “Львівська політехніка”, 2006. — 215 с.
8. *Микитюк О. Р.* Сучасна українська мова: самобутність, система, норма : навч. пос. / О. Микитюк. — Львів : Вид-во Львів. нац. ун-ту “Львівська політехніка”, 2010. — 440 с.
9. *Наконечна Г. В.* Формування і розвиток української хімічної термінології : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 “Українська мова” / Г. В. Наконечна. — К., 1994. — 18 с.
10. *Овчаренко Н. І.* Способи номінації і словотворення у сучасній українській мінералогічній термінології : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 “Українська мова” / Н. І. Овчаренко. — Дніпропетровськ, 1996. — 21 с.
11. *Панько Т. І.* Українське термінознавство / Т. І. Панько, І. М. Кочан, Г. П. Мацюк. — Львів : Світ, 1994. — 216 с.
12. *Процик І.* Деривати з нульовим суфіксом у загальнонавчальній та терміній лексиці української мови / І. Процик // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. — 2004. — Вип. 34. — Ч. 1. — С. 464–467.
13. *Процик І.* Українська фізична термінологія на зламі XIX – XX століть / І. Процик. — Львів: Видав. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2004. — 252 с.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- АОАК — *Левицький В.* Акустика і оптика. Астрономія і космографія / В. Левицький // Матеріяли до фізичної термінології : зб. математично-природописно-лікарської секції НТШ. — Львів, 1902. — Ч. 4. — Т. 8. — Вип. 2. — С. 1–12.
- АТН — *Калинович Ф.* Словник математичної термінології (Проект). Ч. III. Астрономічна термінологія й номенклатура / Ф. Калинович, Г. Холодний. — Харків : “Радянська школа”, 1931. — XI+117 с.
- СУМ — Словник української мови : [в 11 т.] / [за ред. І. К. Білодіда]. — К. : Наукова думка, 1970–1980.

О. М. Bohush

SUFFIX WAY OF FORMATION OF THE UKRAINIAN ASTRONOMIC TERMS OF THE END OF THE 19TH – FIRST THIRD PART OF THE 20TH CC.

The article deals with the Ukrainian astronomic terms formed with the help of suffixes being one of the most prospective ways of further astronomical terminological system building. Suffixation models of astronomic terms are analyzed on the material of the Ukrainian astronomic terminology of the end of the 19th – first one third of the 20th centuries.

Key words: Ukrainian astronomic terminology, astronomic term, word-formation, suffixation, word-formative model.